

Василь Ульяновський

БІБЛІОТЕКА «ЗНАНЬ» І ТЕХНОЛОГІЯ ПРАЦІ ВОЛОДИМИРА ІКОННІКОВА

Стиль — это человек, сказал Бюффон
В. Иконников. Опровержение мнения
г. Бильбасова
(ІР НБУВ, ф. 46, спр.41, арк.14)

Кожен, хто вперше бере до рук будь-яку працю В. С. Іконнікова, насамперед вражається його велетенському науковому апарату, посиланням на «екзотичні» публікації аж до малотиражних газет на «летючих листів». При цьому завжди на рівні підсвідомості спрацьовує думка, що одна людина не могла все це зібрати, не те, що прочитати й використати. Цей «ефект Іконнікова» працює не лише нині, він дивував колег ще за життя автора. Сучасників вражали об'єми наукових праць Іконнікова, а щодо «Опыта русской историографии» здавалося, що лише значний колектив авторів зміг би «підняти» таку гору літератури: адже тільки на віднаходження публікацій та видань знадобились би роки й десятиліття.

Тож спробуємо віднайти відповідь на це «інтригуюче» питання, що не полишало сучасників ученого і продовжує інтригувати нинішні покоління дослідників. При цьому підемо дещо далі: здійснимо реконструкцію стилю праці вченого загалом. Гадаємо, що такий підхід до джерел і способів творчості вченого-історика може дати новий імпульс для аналізу самої його творчості як такої (а не лише наслідків, проявлених у опублікованих творах).

Відразу зазначимо, що близьке оточення Володимира Степановича, й ті, хто бував у квартирі вченого, знали «секрет» фундаментальності його праць — це бібліотека Іконнікова. Сам він зізнавався у листі до акад. О. О. Шахматова: «Без своей библиотеки я не мог бы написать «Историографии», для нее она составлялась преимущественно»¹. Особливо знадобилася велетенська власна бібліотека вченому у період, коли Університет Св. Володимира (1915) був евакуйований до Саратова разом з бібліотекою, а Іконніков працював над черговою книгою «Опыта русской историографии», найскладнішою (в сенсі віднаходження необхідних видань) частиною якої був огляд іноземних джерел. Він з жалем констатував: «как-то грустно смотреть на университет без книг»; в роботі відчувається особ-

лива нестача журналів (ЖМНП) — «карточки есть, а книг нет». Міська бібліотека та фундаментальна бібліотека КДА також були запаковані й книги не видавалися². Володимир Степанович писав 29 листопада 1915 р. В. І. Савві: «Стал усиленно работать, чтобы использовать свою библиотеку, ибо неизвестно, что бы я делал без этого условия. Теперь я работаю над отделом об иностранных известиях, и полагаю, сколько пропало бы сведений без такого свода»³.

Цілою трагедією для Іконнікова було вимушене переселення в іншу квартиру 1908 р., коли завершувався друком другий том «Опыта». Бібліотека, що налічувала на той час близько 20 тис. видань, була просто «вмонтована» в попередню квартиру, всі стіни й простінки якої обставлялися спеціально замовленими за їх розмірами книжковими шафами. За спогадами дружини Іконнікова, чоловік «настолько встревожился, что с ним сделался припадок сильной желчной рвоты и опасались даже более сильной болезни» (ці нервовні напади справді стали повторюватися «после волнений вообще», або й без видимої причини). 16 шаф з книгами довго «шукали» відповідну квартиру. Це робила «с сантиметром в руках» Анна Леопольдівна. Служителі університетської бібліотеки в спеціально продуманому порядку переносили книги 19 днів при страшній липневій спекоті. І все ж, дещо було переплутано й потрібно було два роки, щоб всі книги «знайшли» свої давно усталені місця⁴.

Бібліотека Іконнікова становила особливий унікум не лише в сенсі кількості, але й підбору видань, які вчений випишував з різних магазинів і навіть країн, підбираючи велетенську збірку «россіки» (тобто, літератури, що стосувалася Східної Європи). Анна Леопольдівна засвідчувала: «Собственная библиотека заключала в себе почти все наиболее важные научные пособия». Грошовий еквівалент збірки складав 25–30 тис. руб. сріблом. А для Іконнікова його бібліотека була сущим золотом, криницею знань, що дозволяла, не виходячи з кабінету, творити цінні праці, і, в першу чергу, неперевершений шедевр енциклопедії історичних знань — «Опыт русской историографии».

До 1908 р., втім, бібліотека не мала опису. Перенесення книг показало, що опис вкрай

потрібний і ним зайнялася Анна Леопольдівна. На початку 1912 р. вона завершувала складання каталогу⁵. На жаль, цей каталог не зберігся, а у Всенародній Бібліотеці України (нині НБУВ) колекцію Іконнікова розформували. Нині реконструювати це зібрання можна на підставі багатотисячних посилань Іконнікова у чотирьох опублікованих та п'ятій рукописній книгах «Опыта». Втім, маємо сумнів, що ця трудомістка робота колись буде здійснена: на книгах Іконнікова не було екслібрів чи власницьких записів, довелося б переглядати всі наявні у НБУВ примірники кожного видання, щоб за вторинними ознаками (помітками вченого, які він щедро залишав на книгах) визначати один належний Іконнікову.

Несподіваним видається те, що вже на стадії виходу другого тому «Опыта» у 1908 р. Іконніков почав думати про... продаж свого головного багатства. Його дружина називає кілька причин тому. Перша — матеріальна: у 1906 р. вийшла заміж донька Ольга за Всеволода Петрова, подружжя, у якого народився син Мстислав і яке з Варшави перебралося у дорогий з точки зору утримання родини Петербург, потребувало допомоги. По-друге, Іконніков боявся за долю бібліотеки: невідомо, як до неї поставляться нащадки (перед ним був приклад роздрібного продажу за безцінь дуже цінної збірки колекціонера Вікторова його племінником), тому продаж бібліотеки ще за життя в одні руки з правом довічного користування нею був оптимальним рішенням. За свідченням дружини, в ідеалі Іконніков хотів передати бібліотеку місту Києві чи Університету Св. Володимира⁶.

Однак, як можна позбутися «криниці знань», коли ще не завершений «Опыт»? У цих ваганнях Іконніков перебував більше десяти років, постійно проводячи попередні «торги». Так відомому московському книгопродавцю-антикварію П. П. Шибанову історик вже в 1908 р. писав про намір продати бібліотеку й описував її зміст («россіка»)⁷. Цю тему він розвивав у листах до Шибанова й надалі, вказуючи на складання каталогу та наявності в його зібранні 600 унікальних творів і дисертацій з різних дисциплін (в тому числі: математики, природничих наук, медицини), оскільки він як професор та редактор «Университетских известий» отримувалася можливість купівлі бібліотеки Імператорським Російським історичним товари-

ством, однак, за свідченням С. Ф. Платонова, Товариство не змогло віднайти необхідну суму.

Дуже гостро проблема збереження бібліотеки Іконнікова постала у зв'язку з евакуацією 1915 р. Вчений відмовився їхати до Саратова, тоді військовий генерал-губернатор запропонував свої послуги в перевезенні зібрання. Книги пропонував взяти на збереження Історичний музей ім. Олександра III в Москві (нині — ГИМ)⁹.

Після революції 1917 р., в умовах кризи самого фізичного існування через нестачу найнеобхіднішого, Іконніков поступово продав всі свої (п'ять) золоті медалі й остаточно вирішив попрощатися з бібліотекою. Міністру освіти Гетьманського уряду М. П. Василенку історик писав 21/8 липня 1918 р., що завершує свою головну працю й тоді бібліотека може бути продана¹⁰. А 14 березня 1919 р. Іконніков власноручним листом офіційно повідомив, що згоден на продаж бібліотеки за ту ціну, яка «будет признана соответственной составу и числам ее томов». Учений просив видати посвідчення, що бібліотека належить Українській Академії наук, але залишити можливість користуватися книгами¹¹. Тимчасовий комітет з організації Всенародної бібліотеки України (ВБУ) 14 березня 1919 р. прийняв рішення купити бібліотеку негайно за 200000 крб. і виплатити половину коштів до остаточного перевезення книг у ВБУ; В. І. Вернадському було доручено з'ясувати подробиці передачі збірки, а Д. І. Багалію здійснити оцінку зібрання (там само, арк. 51). 8 квітня Багалій зробив доповідь «про надзвичайно цінну бібліотеку проф. Іконнікова», на підставі якої було винесене рішення про купівлю зібрання (там само, арк. 76 зв.). 11 квітня це питання розглядалося знову. Багалій назвав конкретні цифри: 17836 томів книг і 3000 брошур, але Іконніков «прохав дати йому деякий час обміркувати» питання перевезення бібліотеки. Комітет доручив Вернадському та Багалію «переговорити з проф. Іконніковим про те, щоб почати перевозку книжок і про спосіб видачі йому грошей» (там само, арк. 78, 80 зв.). 5 травня на засіданні Комітету вже йшлося про можливість виплати грошей Іконнікову у вигляді щорічних видачків (там само, арк. 101 зв.). Але Іконніков вагався, «нічого певного сказати не міг» представнику Комітету Ківлицькому, особливо ж щодо оплати (там само, арк. 102 зв.). У звіті ж УАН за 1919 р. говорилося, що Академія вирішила придбати бібліотеку «виключної ваги...», по усім галузям руської історії...», в

VII. Персоналії

котрій є чимало колекційних видань, які вже не можна дістати... навіть ні за яку ціну», однак «за браком приміщення» збірка перевезена не була¹². Згідно з інформацією новітньої історії НБУВ, бібліотека Іконнікова була куплена в 1923 р. за 10 тис. руб. золотом, з виплатою упродовж п'яти років¹³ після смерті вченого, у його доньки Ольги Петрової. Сама Ольга Володимирівна у споминах пише, що в 1924 р. «всю библиотеку отца... и сундук с его рукописями, мною сданы в Укр. Ак. наук»¹⁴.

Деяк інакше писала Ольга Петрова акад. С. Ф. Платонову у травні 1925 р. По-перше, вона вказувала, що батько хотів продати бібліотеку задля можливості навчання онука Мстислава за кордоном. ВУАН «предполагала приобрести библиотеку и даже дала мне маленький задаток (70 руб.), но дело это вряд ли состоится за неимением нужных средств». Тим часом бібліотеку мав намір купити Празький університет за 12 1/2 тис. доларів, «но им не удалось выхлопотать разрешения на вывоз». Слов'янський відділ Нью-Йорської Публічної бібліотеки пропонував 15 тис. доларів, переговори щодо цього продовжуються, але знову найбільшою є проблема вивозу книг. Петрова просила віднайти покупця та пропонувала йому переглянути каталог («несколько больших тетрадей») і саму збірку в Києві, оскільки «не все поставлено в каталогах» (загалом близько 16000 назв). Важливим є твердження: «Ничего мною не было продано, библиотека в том же виде, как при жизни отца»¹⁵. Звідси випливає, що у 1924 р. бібліотека Іконнікова ще не потрапила до ВБУ, гроші за неї Ольга Володимирівна не отримала і продовжувала шукати можливості вигідного продажу. Її мета була одна — відправити 19-річного сина для навчання за кордон.

Пізніше (4.04.1926) Ольга Володимирівна повідомляла, що проф. Гольдер з Каліфорнії запропонував 8000 доларів, а Ростовський університет (ще в 1915 р.) — 40 тис. руб., ВБУ врешті запропонувала 10 тис. руб., але коштів не знайшла. Іконніков не бажав ще за життя, щоб його збірка була вивезена за кордон. ВУАН пропонувала 7 тис. руб. у розстрочку «называя эту сумму базарной, рыночной ценой книг, а не ценой библиотеки, как редкого собрания». Є ще можливість продати «Международной книге», але тоді бібліотека буде розпорошена. Ольга Петрова просила 10 тис. руб. — «ту скромную сумму, на которой мы останавливаемся при желании сохранить библиотеку, как одно целое»¹⁶.

У 1926 р. зав'язалися цілі «змагання» за бібліотеку Іконнікова водночас ВУАН та РАН. У довідці, складеній для керівництва РАН, вказувалося, що бібліотека налічує до 50 тис. окремих томів та брошур, з яких закато-логізована лише одна третина. «Библиотека акад. Иконникова является одним из наиболее выдающихся русских частных собраний не только по количеству книг, но главным образом по их подбору и почти исчерпывающей полноте собранного научного материала, позволяющего вести серьезную научную работу, не обращаясь к другим книгохранилищам. Покойный академик, с любовью и полным знанием дела, за время своей свыше полувековой деятельности, собрал в своей библиотеке все, имеющее значение, по своей специальности — русской истории, понимая ее в самом широком значении этой дисциплины... Подбор источников русской истории... по полноте совершенно исключительный... Особенно обращают на себя внимание в этом отделе редкие провинциальные издания и напечатанные за границей в XVIII и начале XIX ст. сочинения по русской истории французских и немецких ученых... редкое по полноте собрание трудов Губернских ученых архивных комиссий... собрание материалов по университетскому вопросу... С уверенностью можно утверждать, что не менее 2/3 его собрания не только нельзя найти в продаже в настоящее время, но их невозможно было приобрести и 15 лет тому назад в довоенное время»¹⁷.

Ця сума РАН виділена не була.

ВУАН 26 квітня 1926 р. постановила придбати «для спеціальної бібліотеки Академії наук (тобто не до Всенародної) величезну, дуже добре зібрану книгозбірню покійного акад. Володимира Степановича Іконнікова, яку хотіла була придбати Всенародна бібліотека, але приневолена була одмовитися через брак грошей»¹⁸. На той час, згідно інформацією директора ВБУ С. Постернака, ВБУ розвивала навіть проект купівлі бібліотеки спільно з Білоруською державною бібліотекою. Адміністрації Київської бібліотеки вдалося «збити» ціну до 7000 руб. Ймовірно, це сталося у зв'язку з намаганням деяких структур відібрати квартиру Іконнікова і виселити його доньку. Через суд ВБУ добилася збереження бібліотеки вченого в її «рідному» приміщенні. С. Постернак заради порятунку й залишення в Києві цієї «скарбниці знань» поступився нею на користь ВУАН. 27 вересня 1926 р. Спільне зібрання Академії виділило 8250

руб. для купівлі бібліотеки¹⁹. Того ж року збірка Іконнікова була передана в академічну бібліотеку, яка затим злилася з ВБУ і нині носить назву НБУВ. На жаль, бібліотека Іконнікова, на відміну від інших колекцій, із незрозумілих причин не була збережена окремою збіркою і «розсіялася» в загальних фондах.

Нині цікаво було б переглянути книги, що побували в руках Іконнікова, й проаналізувати систему його праці з книгами. Ті випадкові примірники, що нам потрапляли, вказують на активність ученого в праці з книгою: численні замітки, позначки, навіть критичні судження не лише на полях, але й на окремих вставлених аркушах. Безперечно вагу для дослідження творчості Іконнікова має й детальний аналіз змісту зібрання, котре є своєрідним «обличчям» ученого та його інтелекту. На жаль, нині ми цілком не готові до такого цікавого дослідження про «життя» бібліотеки через інтелектуальну творчість її автора...

А от про творчість, її систему, чи радше, технологію дещо сказати все ж можна. Сам Іконніков в листах до колег і близьких робив відповідні ремарки, але найбільше оповіла про це його дружина в неопублікованих і донині спогадах²⁰.

Спочатку щодо «технології» праці. У зв'язку з великою кількістю різних обов'язків та можливості наукової праці лише уривками, Іконніков виробив у собі звичку швидко «відключатися» від зовнішніх обставин та повністю «входити» в свою роботу. Анна Леопольдівна згадувала: «Как только все обязательные работы сбывались с рук и наступала желанная свободная минута, наш русский ученый брался за перо, раскрывал свои книги и весь уходил в свое творчество, не замечая, что вокруг происходило: что играла на рояле жена, почему бегала по всем комнатам дочурка, болтавшая ему что-то мимоходом, и только неожиданные звонки смущали его из боязни, что кто-нибудь непрошеным гостем вторгнется в его кабинет и нарушит полет его мысли...» Навіть у 70 років Іконнікова «обуревали приливы научной творческой мысли, несмотря на свои годы, несмотря на тяжесть условий общественной и государственной жизни, несмотря на полный упадок в России интереса и должного уважения науки...»²¹.

Іконніков працював «запоєм», він часто просто «розчинявся» в праці, нічого не помічаючи, затворником сидячи в кабінеті (якщо вдавалося «закривати» двері для зовні-

шнього світу). Попри всі сторонні обов'язки, в його власній пам'яті назавжди залишалися десятиліття безперервної праці (хоч і працював уривками). Учений писав І. Є. Забеліну відразу по виході другої книги першого тому «Опыта»: «Единственно, что еще осталось незаменимой потребностью, как воздух — это труд, который поглощает досуг, поглощает вместе с тем и время. 10 лет, проведенных мною за моими книгами, теперь в тумане прошлого, представляются уже одним каким-то сплюснутым днем..., а все подробности, мелочи жизни как бы улетучились. Конечно, с одной стороны, это хорошо — забыть эти все мелочи жизни, но, с другой стороны, это и отдаляет от самой жизни, делает человека безучасным к ней»²².

Професор мав можливість заглиблено працювати лише в період відпустки та вакацій. У зв'язку з цим, він роками не відпочивав, навіть виїжджаючи на дачу чи до моря — брав рукописи й писав, писав, писав²³. Про це знали всі більш-менш наближені до Іконнікова. Ю. Кулаковський без жодного сумніву писав старшому колезі 11 липня 1901 р.: «А Вы, вероятно, не щадя себя двигаете вперед Ваш труд»²⁴. Не всі розуміли зайнятість Іконнікова й іноді ображались на його недоступність для спілкування. Навіть перед давнім і близьким знайомим Т. Д. Флорінським вчений мусив ніби виправдовуватися: «Будучи ужасно занят печатанием своего труда, я нигде не бываю и почти никому не пишу. На меня жалуются родные, друзья и знакомые, а ответ всем один»²⁵.

Дуже часто Іконнікову доводилося працювати вночі. Власне, він полюбляв ці «нічні бдіння», коли ніхто не заважає й можна перебувати в повній тиші зі своїми книгами та рукописами у інтелектуальній аурі улюбленого кабінету, який був прохідною кімнатою в квартирі. Анна Леопольдівна поетично згадувала: «Более всего приходилось ему работать по ночам, когда наступала та желанная тишина, которую впоследствии воспела в одном из своих стихотворений его дочь, сказал:

«Святая тишина... Работает сознание

И мысль рождает мысль в безмолвии ночном...»

Іноді Іконніков спав по 2–3 години, а у період підготовки ювілейних видань університету 1884 р. «целую ночь до рассвета проводил в своем кабинете». Історик ніби не помічав часу й дуже поспішав побільше встигнути, адже наукових планів було набагато більше ніж реально втілених задумів. Володимир Степанович писав у 1904 р. В. П. Бузес-

VII. Персоналії

кулу: «Иногда мне жена напоминает о том, что я заработался, что пора отдых дать; но я ей отвечаю, что все это чувствую и я, но, быть может, хуже было бы, если бы я уставал от других причин, устроить которые не в силах, а наблюдать должен»²⁶.

А донька вченого згадувала, що, як і його старший брат Михайло, Володимир Степанович «любил перед сном прохаживаться по зале, не зажигая огня». Це теж була форма інтелектуальної праці — обдумування й формулювання планів, структури, висновків праць.

Дослідники традиційно підкреслюють особливу схильність Іконнікова до найдрібнішої деталізації та фактографії. Іноді це називають навіть «любов'ю до подробиць». Однак сам учений у листах неодноразово вказував на велику трудомісткість складання таких «дрібних» вузликів-фактів. Візантологу Ф. І. Успенському він писав у 1885 р.: «работа крайне мелочная и потому требует от меня множества справок и усиленной корректуры», одні лише показчики імен та термінів до «Опыта», у нечислимій кількості «опять требуют и труда и времени»²⁷. Бували випадки, коли його ретельність у бібліографуванні літератури та підборі найдрібніших свідчень джерел своєю безкінечністю приводили вченого до відчаю. А окрім того, Іконніков просто страждав від розуміння «полной невозможности охватить весь имеющийся материал, разбросанный в разных концах обширной России и который объединять часто приходилось посредством переписки, причем ответы на запросы и справки затягивались или и вовсе не получались и снова, и снова приходилось писать...» (Спогади Анни Леопольдівни). При цьому, вклавши стільки часу, енергії й зусиль, просто «мурашиної» праці в чергову студію (зокрема, «Опыт»), Іконніков дуже болісно сприймав критику в друзі, особливо ж з боку авторів, котрі самі просто не здатні були до такої трудомісткої діяльності та не мали жодних особливих власних наукових здобутків. Після виходу двох книг першого тому «Опыта» історик був сильно розчарований деякими публікаціями. Дуже вразлива психіка вченого штовхнула його на заяви (в листах) про бажання припинити подальшу роботу.

Однак, як вказує Анна Леопольдівна, достатньо було колегам і знайомим підтримати й заспокоїти сумління Володимира Степановича, як він знову наповнювався творчою енергією і завзято працював. Дружина згадувала: «Одна счастливая черта характера была у нашего русского ученого: если близкие, дру-

зья, товарищи приходили выразить ему в трудные минуты свое сочувствие, свою ласку, он быстро ободрялся..., моментально успокаивался, оживал и с прежним рвением принимался за прерванную работу, хотя такие перемены на самом ходе работе сказывались весьма неблагоприятно, так как требовалось некоторое время, чтобы все привести в надлежащий порядок; и разбросанные книги, и корректурные листы и даже в отчаянии поломанные перья, а засохшие чернила заменить свежими».

Одну свою глибоко заховану індивідуальну рису в творчості Іконніков відкрив молодому й дуже близькому колезі проф. Т. Д. Флоринському: «Когда я что-нибудь предпринимаю, я люблю умалчивать до поры до времени, иначе мне не удастся довести дело до конца»²⁸.

У читача може виникнути запитання: невже Іконніков був «перпетуум мобіле» — все працював, працював, працював? А чи відпочивав він? Анна Леопольдівна писала, що попри всі свої проекти й напружену працю, після втрати маленького сина, він дуже беріг доньку, тому мусив вивозити її на дачу, на свіже повітря. Все це робилося лише для й заради Оленьки. Більш присутній відпочинок листи самого Іконнікова фіксують лише в 1890-і роки, після виходу перших книг «Опыта». У зв'язку з коректурою праці, особливо численних бібліографічних приміток, котрі потрібно було ретельно звіряти, у Іконнікова почалися проблеми з очима й він неймовірно виснажився. Влітку 1892 р. упродовж трьох місяців він з донькою відпочивав у Феодосії²⁹. Іконніков писав І. Є. Забеліну: «Вот что значит... работа! Покончив половину ее, я должен был подлечиваться на юге морскими купаньями, а подлечившись, снова засесть за работу»³⁰. Деталі цього відпочинку Іконніков описав у листах до Т. Д. Флоринського. Це була подорож по півдню Російської імперії — Одеса, Севастополь, Херсон, Лівадія, Воронцовський палац, Феодосія. Особливе враження вчений отримав від знайомства з Айвазовським та його творами. Вразило Іконнікова й те, що 75-літній живописець зібрався їхати на виставку в Чикаго без картин, маючи намір наново створити їх там перед виставкою. Сподобалися історіку й відвідини Старого Криму, хоча його екологічне забруднення викликало негатию³¹.

Що ж було найкращим відпочинком для Іконнікова вряди-годи?... Читання книг з історії, тобто з будь-якої історії, далекої від русистики. Учений писав К. М. Бестужеву-Рюміну: «Постараюсь забыть о русской истории и погрузиться в чтение всевозможных других историй, как я делал всегда в свобод-

ное время. Такое разнообразное чтение на более индифферентной почве всегда на меня действовало благотворно»³².

У листах Іконнікова, у спогадах його дружини й у замітках близьких людей все-таки більше говориться не про «технологію» праці, й не про відпочинок, а про те, що заважало плідній праці. Головним чином виділяються дві обставини: численні сторонні справи, завдання та домагання інших; хвороби й родинні неприємності та проблеми.

Анна Леопольдівна найдетальніше розписала ці «сторонні обставини», оскільки мала можливість спостерігати щодня, як «тисяча... мелочей... врывались в дверь его кабинета... и это... много препятствовало ходу работы, требовавшей сосредоточенности и непрерывности». Дружина змалювала «класичний» день вченого — «проживемо» ж його спільно з Іконніковим, щоб зануритися в темп його діяльності.

Ранок. Чай і швидкий перегляд «Киевлянина». Посильний з друкарні забирає учорашні, чи приносить нові верстки («Университетских известий») — на це втрачалася пара годин. Служитель з університету приносить різні запити, повістки на засідання. Секретар Комісії для розгляду давніх актів вирішував справи з виданнями. Солдат з Воєнно-історичного товариства приносить запити й коректури, пропозиції виконувати функції голови на час відсутності генерала та «отписываться с военным министром». Швидкий пізній сніданок і вихід в університет, бібліотеку, друкарню (пояснення й суперечки із завідувачем).

Середина дня. Дома чекає кілька пакетів про засідання, запити, довідки, про факультетські справи, Раду університету, пропозиції рецензувати чужі праці на різні премії. Інформація дружини про візитерів. Пізній обід залишався недокінченим.

Вечір. Офіційна прийомна година (17-00–18-00). Відвідувачі у справах «Университетских известий» — бесіди з авторами, їх скарги. Консультації студентів та слухачок ВЖК. Випадкові відвідувачі (вітчизняні й зарубіжні) щодо наукових та кар'єрних справ. Молоді дослідники — за порадою та рідкісними книгами. Прийом затягується до повних сутінок. Замість вечірньої прогулянки — на засідання, яке триває часто допізна. О 22–23 год. вчений вже відмовляється від чаю, «в бессилии опускается в кресло и молчит». Вдома, простуда, хрипота — домашні методи лікування.

Це звичайний день. А бували інші. 23 серпня 1911 р.: ранок — засідання у генерал-

губернатора, 12-16 — засідання університетської комісії, 17-21 — Рада університету. А до того — від 20 до 40 телефонних дзвінків на день. Рідкісні випадки — 5-10 дзвінків, що давало можливість «раскрыть свои тетради и книги, а вечером пройтись к внуку, который своей детской болтовней отвлечет на время от напряженной работы дня».

Ніч. Основна праця. В ліжку — «думы подчас тяжелые, то о судьбе дочери и внука, то о судьбе детища — библиотеки...»

Анна Леопольдівна повторювала часті вигуків чоловіка: «Как можно работать в таких условиях?!» і резюмувала: «Если все это принять во внимание, то остается только удивляться, как его научная работа все же двигалась вперед, хотя и не так быстро, как она могла бы двигаться при более благоприятных условиях и как это было желательно автору». Важко не погодитися з цими словами. При такому фізичному, моральному, психологічному та інтелектуальному навантаженні Іконнікова все, що він при цьому створив у науці, видається просто фантастикою.

А тепер дамо слово самому Іконнікову, який так болісно прагнув тиші й спокою для наукової праці. Він заздриє Карамзину, що працював у тихому Астаф'єві, заздриє Соловйову, який зачинався у робочому кабінеті й нікого не впускав, виходячи лише на обід (навіть нареченого доньки проф. Попова, який прийшов просити її руки; відповів йому через двері — «Об этом за обедом»). У 1884 р., коли ішов напружений «бій» за ювілейні видання університету, Володимир Степанович писав К. М. Бестужеву-Рюміну: «Завидую Вам: Вы не связаны и можете предаться излюбленному занятию. Мечтаю о таком же положении... Я сильно устал»³³.

Через двадцять років (1903) Іконніков скаржився Флоринському, який сам усе бачив, часто буваючи в домі вченого та працюючи в університеті: «Меня угнетают дела, от которых я отделяюсь, а меня не пускают, вот и побывайте в моих тисках так узнаете. Одно дело Голубева вычеркнуло из моей жизни 3–4 недели, бестолковых, ... но потому так жалеешь их, как время безвозвратно потерянное. Как же заниматься при этих условиях?»³⁴.

Минуло ще дванадцять років, Іконніков «здав» редакторство «Университетских известий», став академіком і все ж повідомляв (29 листопада 1915 р.) В. І. Савві: «Не зная хода работы (над «Опытом» — В. У.)... отвлекают и привлекают в ненужные заседания, навязывают вам поручения и пр.»³⁵. Найбільш уза-

VII. Персоналії

гальнено й образно фактор «заважання», одягнутий в мундир, Іконніков змалював у листі до О. І. Соболевського (25 лютого 1895 р.): «Сидишь над какими-нибудь летописями, притупляешь глаза и думы над какими-нибудь XI–XIII веками, а злой рок в виц-мундире того и гляди отвлечет тебя на добрых 3–4 недели от дела, или, как выразился некогда общий наш друг — философ, приведет из небытия в бытие, т. е. к печальной действительности, и тогда только увидишь, что и твоя наука, и твои научные цели так же бранны в глазах этого рока, как и последний номер газеты»³⁶.

Що означали для вченого всі ці «сторонні» справи? Відповідь дав він сам на адресу Імператорської Академії наук у 1915 р., відмовляючись від редагування історичних праць в зібранні творів М. М. Карамзіна: «Уже неоднократно мне приходилось убеждаться, как более или менее продолжительные остановки (редакция изданий, рецензии и т. п.) неблагоприятно отражаются на всем ходе... работы: теряются намеченные нити изложения, образуются пропуски в литературе и т. п.»³⁷. І це не було формальною відмовкою. Робота над «Опытом», котра затяглася ледь не на три десятиліття через постійні відволікання автора, показала, що кожного разу доводилося майже наново в неї вникати. Ось слова з листа Іконнікова до Бестужева-Рюміна 1892 р. відразу по виходу перших книг «Опыта»: «Вся работа шла какими-то скачками, урывками, между делом, с промежутками иногда 4 месяца до 1 года, а под конец я подвергся даже болезни глаз. Все эти обстоятельства, облегчающие вину, но мало утешают автора»³⁸.

Нарешті ще одна жива «картинка» зі спогадів Анни Леопольдівни: «Посетив однажды передвижную выставку картин, на вопрос жены, какая картина ему больше понравилась, он ответил: «Одна особенно мне понравилась, не помню чья: небольшая картина, очевидно келия отшельника, ушедшего от суеты мира; почтенный старец сидит у открытого окна, в которое врывается весенний воздух оживающей природы, вдаль видны далеко раскинувшиеся поля, лес, луга; на коленях у него открытая, вероятно, священная книга, но он смотрит в окно, во взоре покой, кругом тишина!..» — «Покой и тишина — вот то, чего тебе не хватает — замечает жена. «Да», — грустно проговаривает наш русский ученый и слезой затуманился его взор».

У світлі всього сказаного щодо «зовнішніх» перешкод, прагнення до усамітнення в

кабінеті й праці в повній тиші та спокої дисонансом виглядають слова Іконнікова, сказані у 1893 р. І. Є. Забеліну. Автор посланого колезі першого тому «Опыта» писав про своє віддалення від сучасного життя й констатував: «Не думаю, чтобы это было хорошо в общей хронологии жизни нашего общества. Ведь мы же такой крайне тонкий культурный слой, который еле покрывает (да и то не всю поверхность) плотный обширный общественный организм. Сколько же нужно еще времени, чтобы он проник вглубь? Даже думать становится страшно»³⁹. Думка дуже цікава й глибока, якій Іконніков попри бажання слідував: його професорська діяльність в університеті, організація ВЖК, публічні лекції, публікації в популярних журналах, щоденні зустрічі й бесіди з різними людьми і т. ін. — все це сприяло «поширенню» його інтелекту, духовних і людських якостей на певні індивіди та групи суспільства, забезпечувало проникнення «культурного слоя... вглубь общественного организма». С. Ф. Платонов закінчував некролог В. С. Іконнікова знаменними словами: «Общение с В. С. Иконниковым было не только приятно, оно имело большую внутреннюю цену, потому что могло облагораживать и воспитывать»⁴⁰.

Кілька слів про другу обставину — фізичне здоров'я В. С. Іконнікова. Як пам'ятаємо, вже у Харкові 1866 р. почалися проблеми із зором, які перетворилися у пожиттєві. Дуже дошкуляли очам верстки «Университетских известий», які вчений редагував 40 років. Але найбільш вплинули на швидке прогресування близорукості безкінечні вичитки та звірки «Опыта» з його багатотисячними бібліографічними примітками. У спогадах Іконніков писав, що коли 1-й том закінчувався друком, «я заболел на глаза и не мог читать даже газет»⁴¹. Навіть його друг філософ А. Козлов зовсім не по-філософськи прагматично збирав усі способи й рецепти лікування очей (краплі, вправи) та пересилав історіку⁴². До проблем з очима постійно додавалося горло: голосові зв'язки були слабкі й набрякали ледь не після кожної лекції; з хронічних ларингітів професор просто не виходив. П. Голубовський писав знайомому 21 січня 1899 р., що Іконнікову зробили операцію⁴³. Це підтверджується спогадами Анни Леопольдівни: «нашему русскому ученому пришлось перенести... весьма тяжелую операцию: часто обнаруживавшаяся хрипота, затяжные ларингиты, ... утомление голосовых связок.» Вочевидь, операція не вирішила проблеми. 10 травня 1902 р. Ікон-

ніков писав Флоринському: «Я проболел довольно долго: дошел до полного безголосия. Но теперь выхожу и отбываю все повинности»⁴⁴. Ця ж проблема мучила вченого і надалі: «с марта болен горлом, хриплю... одно время совсем не мог говорить», професор намагався голосно не говорити й не відвідувати засідань та місць, де палять⁴⁵.

З першим томом «Опыта» пов'язана дуже неприємна історія. 16 жовтня 1889 р. Іконніков, поспішаючи дістати з верхньої полиці книгу, впав із самої верхотури (ніжка драбини підломилася) «с трехаршинной высоты, головой вниз и только благодаря наваленным на полу книгам, он не убился, остался жив, но так расшибся, что пролежал несколько дней в постели и ссадины на лбу и голве долго еще напоминали об этом бедствии» (спогади Анни Леопольдівни). До цього додався розрив кровоносних судин у правому оці й постійний головний біль⁴⁶.

1908 р., коли вийшов другий том «Опыта», за словами Іконнікова, так само «был для меня неудачен»: впав на пероні — крововилив, пошкоджений палець правої руки, три тижні лежав у ліжку; переїзд на нову квартиру — нервовий зрив, сильна жовчна рвота й довге тривання цієї хвороби⁴⁷. У 1911 р. нервова хвороба знову загострилася, лікарі запідозрили заворот кишок⁴⁸. І звичайно ж, постійні проблеми з очима — головним органом праці історика. Анна Леопольдівна писала В. І. Савві 20 листопада 1911 р., що стан зору чоловіка тяжкий: через постійну нічну працю з'являються крововиливи й лікарі заборонили йому читати й писати: «Для человека, живущего исключительно почти книгой и пером, такое состояние зрения — катастрофа»⁴⁹. Іноді через поганий зір траплялися трагікомічні ситуації: Іконніков «часто озабоченный, рассеянный и суетливый вообще, оступался, расшибался или в буквальном смысле слова падал в лужу» (спогади Анни Леопольдівни).

Із 1917 р. лікуватися стало просто неможливим через відсутність ліків та дорожнечу препаратів. Іконніков переривав роботу з черговою книгою «Опыта» задля відпочинку очей⁵⁰. Вже після вчитки нового видання «Максима Грека» (1915) Іконніков вирішив, що доведеться користуватися послугами молодих учених, «благо они еще находятся и предлагают свои услуги»⁵¹. Поки могла, «очима» Іконнікову слугувала Анна Леопольдівна: читала газети й книги, писала й переписувала твори. Але вже у 1917 р. Володимир Степано-

вич помітив, що вона дуже втомлюється й намагався знайти постійного секретаря-читця, однак це не вдалося⁵². До самої смерті Анни Леопольдівни (1922) Іконніков все ж користувався її «очима»: рукопис останньої книги «Опыта» цілком переписаний її рукою. Вона ж писала листи під диктовку. Якщо ж послання писав сам Володимир Степанович — то він погано бачив свій текст, який через це читається дуже тяжко, а мемуари, що писалися по смерті дружини доводиться розшифровувати ледь не по літерах.

Складності пореволюційного життя теж забирала здоров'я й сили. Із березня 1922 р. Іконніков вже не підводився з ліжка, організм був дуже виснажений через недоїдання, нагадала про себе й стара нервова хвороба та плеврит⁵³.

Із змалюваної картини стає очевидним, що з 1880-х рр. зі здоров'ям Іконнікова починаються проблеми. Й проблемою номер один для вченого стали очі та постійне погіршення зору. Він витрачав його не лише заради науки, але й заради елементарного приробітку. Необхідність здобування грошей (чимало йшло на нові книги) була головною причиною найтяжчої праці для очей — 40-літньої роботи редактором «Университетских известий». 27 січня 1906 р. донька Ольга вийшла заміж, виїхала з чоловіком до Варшави, потім до Петербургу. Потреби молодій сім'ї зросли вдвічі із народженням сина. Анна Леопольдівна резюмувала: «Поэтому те обязанности, которые страшно тяготили нашего русского ученого и отнимали у него массу времени, и от которых он мечтал отказаться при первом удобном случае, он должен был сохранить за собою, чтобы иметь возможность уделять часть материальных средств молодой семье».

Сімейні проблеми складали ще одну перепопу науковим студіям. Їх об'єктом була донька Ольга. Іконніков з дитинства дуже її оберігав (після втрати від застуди маленького сина). Анна Леопольдівна згадувала про «напрестанные тревоги о здоровье дочери, над которой он, потеряв уже своего первенца, теперь дрожал в полном смысле этого слова и достаточно было этой крошке чихнуть лишний раз, как в доме поднималась тревога невообразимая... наш русский ученый проводил ночь без сна, бегая из угла в угол, прислушиваясь к ровному или неровному дыханию спящей, или мчался к доктору». Сама Ольга також пам'ятала: «После смерти моего брата мои родители берегли меня даже излишне. Мать еще была благоразумна, но отец волновался от всякой простуды, заставлял оде-

VII. Персоналії

вать меня чересчур тепло, а перед прогулкой выходил посмотреть, какая погода и откуда дует ветер». Коли ж донька стала підростати, батько хвилювався щодо можливих впливів модерних тенденцій на дівчинку й хотів оберегти її від жорсткого світу (навіть модерної літератури). Трагедією для нього став перший жених — семінарист. Довелося організувати поїздку Олі з матір'ю за кордон (три літні місяці 1903) і вчений «мог по крайній мере некоторое время спокойно работать» (спогади Анни Леопольдівни). Сам Іконніков писав про це О. І. Соболевському 6 серпня 1903 р.: «Мои путешествуют... я же, пользуясь прохладным летом, подвигаю свое печатание»⁵⁴. З іншого боку, тому самому неодруженому Соболевському В. С. заздрив: «Завидую Вашей корректурной деятельности: вот что значит быть самому себе головою и не знать домашних хлопот»⁵⁵.

Як вже згадувалося, найбільшою побутовою проблемою для Іконнікова (усе господарство вела його тітка по матері Анна Володимирівна Русковська) був переїзд на нову квартиру 1908 р. Навіть Ольга пам'ятала: «Для отца моего это было трагедией, которая сильно повлияла на его здоровье.» В. Іконніков скаржився В. П. Бузескулу, що цей жахливий переїзд практично припинив усю його працю⁵⁶.

Того ж 1908 р. народився онук Мстислав, Ользі тяжко далися перші роди, й Анна Леопольдівна мусила їхати до неї в Петербург та кілька місяців доглядати⁵⁷. Без дружини-секретаря та в переживанні про доньку й онука Іконніков просто місця собі не знаходив.

У читача може виникнути думка: все це нормальні житейські клопоти, нічого особливого. Так, але лише для тих, хто після відпрацьованого на робочому місці дня роботою більше не займається. У Іконнікова вся творчість починалася після усіх можливих видів офіційної й громадської роботи. Його основне місце для творчості був власний будинок, кабінет і бібліотека. І якщо й там вченому не було спокою, то знов таки подиву гідний той науковий доробок, який він нам залишив.

***

Позанаукові інтереси В. С. Іконнікова були вкрай різноманітними. Його інтелект був просто «ненаситний», жадібно поглинаючи всю можливу інформацію з різних галузей наук і практики життя. В цій статті зупинимось лише на «політичних інтересах» Володимира Степановича. При цьому зазначимо, що вони можуть

бути простежені лише у дзеркалі «принагідних» заміток та висловлювань ученого.

Насамперед, сконстатуємо, що Іконніков завжди цікавився політикою. Спочатку це був збір інформації, яку він просто фіксував. Згодом, у кадетському корпусі «місцева політика» вже аналізувалася. Студент почав «бачити» політику в Києві і Петербурзі. Надалі горизонти політичних зацікавлень та власних роздумів усе розширювалися⁵⁸. С. Ф. Платонов мав цілковиту рацію, коли писав, що колега «чутко переживал русскую действительность, имел определенные симпатии и антипатии и выступал строгим критиком для всего того, что считал злом русской жизни»⁵⁹.

Одним з найбільших «зол русской жизни» Іконніков уважав соціальні рухи, зокрема соціалістичні, які, на його думку, загрожували існуванню самої Російської держави. Це ідейне спрямування історика відзначало його оточення, котре мало уяву про «закритий світ» особистого життя вченого: Іконніков не брав участі в політичному житті й тому його погляди на політику проявлялися лише в приватній сфері. Юліан Кулаковський, який був довголітнім другом родини Іконнікових (попри окремі розходження), писав у 1906 р. Володимирі Степановичу щодо політичної завірюхи і тяжких часів: «Вы, как представитель русской исторической науки вдвойне болеете душой за безумие посягающих не только на наше русское государственное целое, но и на самое существование России в виде великого и единого государства»⁶⁰. Ця констатація була розрахована виключно на сприйняття самого лише Іконнікова, а отже, вочевидь, адекватно відбиває його політичні переконання.

Сам Іконніков, постійно аналізуючи події в державі, констатував певну «закономірну» нестабільність, яка вимагає обережності конкретного індивіда щодо співмірності особистого із суспільним. Вчений писав В. І. Савві: «Русская действительность очень обманчива и никогда не следует идеализировать на счет настоящего и собственных сил и увлечений. Всегда нужно знать, что она поднесет Вам сюрпризы. Тогда Вы по крайней мере оградите себя от случайностей, а все-таки лучше быть господином своего положения, нежели рабом случая...»⁶¹.

Підкреслимо іще одну важливу обставину, яка назнаменовує один із методів розуміння та підходів до аналізу політичних подій. Містке визначення його дав сам Іконніков у листі до однієї з учениць (від 22 лютого 1893): «Прошедшее иногда полезно проверять насто-

ящим»⁶². Вчений дуже часто робив також навпаки: говорячи про сучасне, він згадував аналоги минулого — це була та сама «перевірка».

Політичні погляди Іконнікова в їх еволюції неможливо прослідкувати з однаковою повнотою для різних часових відрізків. Причина тому — інформативна різномірність джерел. Звісно, принагідні висловлювання в листах до різних адресатів дають певний матеріал, однак у кожному випадку доводиться шукати меж корекції щодо особи адресата.

З усього листування Іконнікова, на нашу думку, найповнішим щодо обговорення проблем державної політики, ідеології та життєвських питань є листування вченого з А. Козловим за 1876–1900 рр.⁶³

Окремі моменти (політичні події, висловлювання й вчинки державних діячів, соціальні рухи) в оціночному плані зафіксовані в мемуарах Іконнікова. Однак тут дуже далось взнаки явище пізньої ремінесценції: автор явно давав оцінки минулому через призму майбутнього досвіду аж до часів написання мемуарів (1921–1923 рр.).

Втім є одне просто унікальне, але часово обмежене джерело — це записники вченого, в які він наклеював вирізки з газет і супроводжував їх своїми коментарями. В архіві вченого збереглися такі зошити за 1893–1894 та 1907 рр. Саме вони покладені в основу подальшого аналізу із незначними вкрапленнями інших принагідних заміток Іконнікова.

Перше звернення до політики в широкому контексті фіксують мемуари під 1873 р., коли, за словами автора, посилювалося «так называемое революционное, а в сущности младенческое брожение»: в революціонери «двинули» помічники сьомого розряду, студенти, семінаристи, а їх проводирі рвалися до влади. Теоретики революційного руху (Лавров, Чайковський та ін.) за кордоном «творили» ідеологію. В Росії ж почалися терористичні акти. Вже ця перша згадка супроводжувалася Іконніковим історичними аналогами — подіями французької революції та образами французьких революціонерів з посиланням на Токвіля⁶⁴. Надалі соціальні (й переважно соціалістичні рухи) в Росії автор постійно порівнюватиме саме з негативними проявами і наслідками Великої Французької революції. На це накладатимуться його власні спостереження за бурхливим політичним життям у Парижі, початку 1870-х рр.

Наприкінці 1870-х рр. у листі до Н. О. Попова (4.10.1878) Іконніков зробив цікаву примітку щодо українства та його місцевих проявів: «Киев всегда был на свой образец, и до сих пор во многом остается Украиной»⁶⁵. Особливо гостро «українську ідею» Іконніков сприйматиме на поч. 1880-х рр., про що ми вже писали⁶⁶.

Далі, знову ж у мемуарах, автор (й відтепер регулярно) занотовує загальну політичну ситуацію початку 1880-х. Він описує вбивство Олександра II й знову розлого роздумує над сенсом, таємними пружинами, метою і наслідками революційних рухів. Особливо картає вчений студентів, які мали б учитися, «а не лезть в политику» (позитивний приклад — німецькі студенти). Втім, у даному випадку його оцінки подій надто злободенні: автор виходить з пункту бачення подій 1917–1920 рр., проводить прямий аналог з діяльністю Леніна й більшовицькою революцією та особливим значенням у ній євреїв⁶⁷.

На цьому завершимо цитування пізніх мемуарів і звернемося до записників.

Нагадаємо, йдеться про події 1893–1894 рр. і основним джерелом інформації, на яку «реагував» своїми замітками Іконніков, була газета «Киевлянин»⁶⁸. Сам цей факт промовистий: учений довіряє саме цьому органу, вважає його досить інформативним та об'єктивним. Ще однією причиною вибору «Киевлянина», вочевидь, була його великоруськість (на протигагу українофільству). Вирізки з газети стосувалися як міжнародних, так і загальноросійських та місцевих політичних подій і життєвих проблем, які також своїм корінням виростали з державної політики. Задля зручності виділимо основні блоки інформації та тематику авторської рефлексії.

Міжнародні події. Аналізуючи інформацію про мітинги соціалістів у Австрії щодо загального виборчого права і їх придушення поліцією, учений зазначав: «Пока не сойдут со сцены заправили военно-буржуазного строя, до тех пор подобные сцены будут идти все крещендо» (арк. 3 зв.). Інформація про розстріл демонстрації студентів у Парижі й відставку префекта поліції викликала «російський аналог»: «У нас так бы и кануло в вечность, как не раз бывало в Москве и Харькове, во время убиения студентов полицией и казаками» (арк. 21). На тлі європейських подій і близьких до демократії систем, російська політична система в оцінці Іконнікова виступає в параметрах ледь не тоталітарних. Так з приводу статті про заляку-

VII. Персоналії

вання німецьких виборців російськими казаками, Володимир Степанович констатував: «Пока нас все-таки бояться как грозной орды» (арк. 3).

Внутрідержавні події. Їх можна розділити на кілька груп.

1. Правлячий режим. Автор доволі критично ставиться до царського правління й конкретно висловлюється щодо Олександра III (арк. 68 зв.). Характерною є його реакція на підняте в пресі питання щодо встановлення пам'ятника вел. кн. Михайлові Павловичу: «Еще бы кому? И как все безтолку: Александр II, Муравьев и др., без всякого разбора. А сколько людей мысли и дела еще не почтены» (арк. 26). Разом з цим, Іконніков убачає одну із основних причин занепаду справ і слави Петра I та Олександра II у «безумных» політиках при дворі (57 зв.). Росії знову потрібен Петро Великий, «который сплел бы вервие и разогнал всю эту сволочь из храма жизни, в которой она недостойна быть даже привратниками» (арк. 65). Саме ці недостойні «привратники» і влаштовують боротьбу між собою за владу, впливи тощо і все це вихлюпується назовні: «И очень хорошо. По крайней мере опыт покажет всю несостоятельность ограничительных стремлений. Что же осталось от реформ Александра II, которому мы ставим памятники. Ведь ему и не за что было бы больше ставить. Это ужасная ирония судьбы. И какое подобие с печальным концом царствования Александра I, при одинаковости характеров царствовавших лиц» (арк. 6 зв.). Отже, навряд чи можна говорити про антимонархічні настрої Іконнікова, швидше мова йде про конкретну правлячу особу та її оточення, а, отже, сама система не заперечується — лише її так би мовити «наповнення».

2. Свобода особистості. Іконніков дуже різко висловлюється щодо цієї болючої проблеми, апелюючи до історичного досвіду: «Да, бесконтрольная опека над личностью и обществом, никогда еще пользы не приносила, но голоса истории мы слушать не хотим» (арк. 30). Таким «кріпосним правом» для особи («закрепощенной личности») він уважав паспортну систему, покликану допомагати поліцейському нагляду (арк. 64). Володимир Степанович констатував, що ущемлення особистості відбувається навіть на рівні просіювання «потрібної» і «зайвої» для неї інформації. Роздуми щодо цього були викликані повідомленням про відкриття в Белграді телеграфної агенції для передачі фактів, які замовчуються, й «вылавливания тенденциоз-

ности». Історик розмірковує: «Бедная Россия! Ты так громадна и так слепа, что должна защищать себя такими мизерными средствами. А все потому, что политики играли у нас во всем первую роль, а цели просвещения, развития, культуры стояли на заднем плане. На нас нападают даже ничтожные букашки потому, что у нас много слабых сторон, признать которые мы не желаем, да и исправиться не хотим» (арк. 57 зв.). Отже, він визнає, що значна частина інформації про внутрішні події приховується і навіть південні слов'яни намагаються позбутися опіки російської цензури. Право особи на доступ до повної і точної інформації порушується на рівні державної політики. Наприклад, російська преса змушена робити вигляд, що до Сибіру висилають лише злочинців. Іконніков саркастично зазначив щодо статті про це: «Автор или скрывает, или не знает, что этой участи подвергаются и политические ссыльные» (арк. 32).

3. Соціальна політика й соціальні рухи. Іконніков не часто, але все ж говорить про «народ», розуміючи під цим поняттям трудовий люд (переважно, робітничий). Зокрема він констатує: «на перевооружение и усиление армии деньги всегда находятся», а для піднесення благоустрою народу, «на имя которого мы так часто ссылаемся в крайних случаях», їх вічно немає (арк. 4 зв.). Звісно, що таке відношення уряду й держави мусить викликати соціальні протести. Наводячи інформацію про страйк 5000 робітників, Іконніков із співчуттям констатує: «их всегда ждет жестокая кара как бунтовщиков; гуманный приговор... вызывает поддельные lamentации ретроградской печати, которым однако внимает власть, затеявая каждый раз ущемить привилегии суда, а рабочий вопрос между тем, под влиянием житейских трудностей и усложненной жизни, назревает в стране... В руках же правительства одни репрессии, а кулаки этим пользуются» (арк. 37 зв.) Підкреслимо, учений в даному разі не говорить про революційні, а тим більше соціалістичні — тобто ідейні (чи ідеологічні) рухи, а лише про одну з форм економічного протесту робітників, їх боротьбу за піднесення рівня життя автор не засуджує.

4. Церква, релігія, віра. Як і у мемуарах Іконніков, займає дуже критичну позицію щодо офіційної Російської Православної Церкви. Нагадаємо, що в юнацькі роки і навіть в студентську пору він був дуже набожним і шанував церковну традицію. Однак близьке знайомство з церковнослужителями,

численні епізоди з біографій архієреїв, монахів й т. п. перетворили його в циніка (мемуари Володимира Степановича наповнені негативними оцінками й історіями щодо духовенства, він їх просто «колекціонує» й навіть смакує подробиці). А відтак критика стану й діяльності РПЦ та її служителів стала нормою його висловлювань. Наприклад, епізод з пограбуванням ризниці московського кремлівського Чудового монастиря й викрадення значної суми грошей викликав у Іконнікова запитання: чому гроші тримають в монастирях, про що свідчить накопичення багатств обителями? Й висловує: «Да, удивительное дело. Точно мы средневековая держава, столько у нас ханжества и отсутствия государственного интереса» (арк. 7). Діячів «офіційного православія» вчений називає не інакше, як «торгашами православія» й вивисує над ними сектантів, котрі керуються не тільки на словах, але й у житті «чистым Евангелием» (арк. 46 зв.). Більше того, саме виникнення сект історик пояснює «потребностью свободы духа и полной неудовлетворенности церковной формалистикой, обрядовым пониманием религии и подавлением внешнего проявления религиозного чувства светским мечом» (арк. 69 зв.). Що ж до «народної релігійності», Іконніков зупиняється на масовому шануванні чудотворних ікон Богородиці й заявляє: «только настоящей мы не чтим, мы чтим Иону, Иоанна Кронштадского и т. п., но не Бога, т. е. попросту идолопоклонствуем, а штундистов и др. умствующих сектантов за то, что они не хотят следовать этим безобразиям, преследуем и казним. Нет, уж лучше вернуться ко временам Петра Великого и все это насаждение религии воскресить с наложением денежных штрафов и наказаний на производящих оное, сиречь попов, монахов и ханжей, да позавести везде школы, только не церковные а духовные» (арк. 19). Загалом, історик, який детально вивчав візантійські, переважно церковні впливи на Русь — Росію, вказує на побутування наприкінці XIX ст. «византийско-мещанских воззрений» (арк. 1, 2) і стверджує «мнимую религиозность русского народа» (арк. 77 зв.).

5. Освіта і наука. Іконніков починав з аналізу стану нижчої школи, приходської, вказуючи, що народні школи необхідно підтримувати, але держава мусить зробити їх світськими, а не «клерикальними», щоб викоринити «невежество» (арк. 33). Наводячи інформацію про поширення холери в Києві й паралельно зростання потоку богомольців, вчений рішуче констатував: «Только школа,

притом не клерикальная, а светская, спасет народ от ига египетского» (арк. 78 зв.-79). «Правильну» народну освіту, на думку Володимира Степановича, церковно-приходська школа не може дати, оскільки існує «для отвода глаз» і зовсім не протистоїть різним народним пересудам. Натомість «протестантский пастор... живет жизнью школы и не подавлен требами и суеверными обрядами, а католический всегда ставит идею выше других соображений» (арк. 21 зв.). Оскільки ж в Росії офіційно визнаними є православні церковно-приходські школи, то сама освіта від цього дуже страждає. Разом з тим, Володимир Степанович був проти «полицейского воззрения на вещи» і «политического характера школы» (арк. 37-37 зв., 54). Аналізуючи циркуляр попечителя Кавказького учбового округу, Іконніков зазначає: «И в школе на первом плане у нас дрессировки, а не воспитательные цели. Даже введение гимнастики понравилось как подготовка к военному поприщу — не более. Да во многих местах ее и свели на маршировку» (арк. 4).

Щодо університетів, історик жваво відгукнувся на виступ Мещерського щодо можливо-го закриття університетів, які «плодят ничих». Це дуже зачепило Іконнікова, й він «випалив» у відповідь: «Да, студенты университетов всегда пользовались малым успехом в следствии Правительству нужны дрессированные юристы»; «Университеты... и закрыли бы, если бы мы не боялись мнения Западной Европы, которого убоился даже Николай I, когда в 1849 г. хотел закрыть университеты» (арк. 58 зв.). Професор розумів університет як місце свободи вияву наукової, творчої думки, свободи висловлювань і непідкупного інтелекту та совісті. Звісно, в Російській державі за умови ідеологічної регламентації в університетах панувала зовсім інша атмосфера. Так само ратував вчений за освіту жінок. Він вирізав статтю про відкриття вищої жіночої школи у Константинополі й напівіронічно приписав: «Да, скорее турки откроют Высшую женскую школу, чем мы женский медицинский институт, потому что они слушаются хоть англичан, а мы никого не слушаемся, даже Господа Бога, хотя постоянно призываем имя его всуе» (арк. 72 зв.).

Нарешті, щодо науки. Наводячи публікації про Віленський археологічний з'їзд, історик з сумом відзначив: «Даже в бедную археологию наши политиканы вносят свои излюбленные желания и виды» (арк. 78 зв.). Іконніков підкреслював, що на відміну від заснування

VII. Персоналії

музичних товариств, «пробити» нове наукове товариство через владні структури доволі складно: «Музыкальных обществ (а равно и художественных) разрешается устраивать сколько угодно, так как музыка убаюкивает и усыпляет, ну а исторических съездов и обществ не разрешают..., даже учительских съездов опасаются» (арк. 29 зв.).

З усього наведеного неважко помітити певну радикальність і критичну настанову Іконнікова до внутріполітичного життя, державної ідеології та правлячої верхівки. Поступово, з посиленням організованих та теоретично узasadнених революційних течій і рухів позиція Іконнікова бере різкий крен вправо. Всі ці течії й рухи (без особливого розбору й проникнення в суть) вчений вважає деструктивними, такими, що здатні зруйнувати не лише негативні прояви існуючої владної системи, але й увесь довготривалий досвід життя суспільства.

Кінець XIX і початок XX ст. стали часом очікування «грози». В. П. Бузескул 31 грудня 1900 р. писав колезі з якимось неспокойним передчуттям та нетвердою надією: «Девятнадцатый век отходит среди общего недовольства и разочарования. Пожелаем же, чтобы начало нового столетия было лучше конца старого!»⁶⁹.

І все ж «гроза» почалася й загострилася подіями російсько-японської війни, про що писав Іконніков у мемуарах. Події 1905–1907 рр., експресія яких захлинула все суспільство, викликали посилений інтерес та реакцію також у Володимира Степановича Він активно збирав усі можливі матеріали та інформації. Наприклад, у архіві вченого можна побачити зумисне зроблені копії листа Георгія Гапона до кн. Святополк-Мирського, петицію на ім'я Миколи II та ін. важливі документи доби⁷⁰. Він активно розпитує колег про ситуацію в Москві та Петербурзі. Відповіді були різні. Цікаво «прорікав» майбутнє з точки зору історика О. І. Соболевський (4 жовтня 1905 р.): «Судя по всему, мы в будущем очень близком увидим такие события, о которых потом будут много писать историки. Что это будет, трудно догадаться, но скорее большая резня, чем великая революция. В воздухе страшно много электричества...»⁷¹.

На жаль, «політичний зошит» з газетними статтями та замітками Іконнікова за цей час не зберігся. Є лише записник 1907 р., в якому укладач використовував окрім «Киевлянина» також «Русские ведомости», «Вестник Европы», «Исторический вестник», «ЖМНП»⁷². Всі витяги стосувалися політичних подій і за-

ворушень як в Росії (особливо), так і за кордоном. Історика цікавила також діяльність Державної Думи, різні політичні програми та протести, національні рухи тощо. Відзначимо, що цей «політичний зошит» містить менше зауважень від упорядника, ніж попередній. Іконніков знову перетворюється у спостерігача, збирача інформації, який нею не живе, а лише цікавиться.

Пояснення цьому, ймовірно, не лежить у площині віку. Швидше за все, це зв'язано зі статусом та заняттями Іконнікова: він все більше відходить від університетських справ, рідко буває в зібраннях, основний його особистий та «історичний» час проходить у робочому кабінеті: йде обробка колосального матеріалу двох книг другого тому «Опыта русской историографии». Іконніков весь поглинутий цією та іншими творчими роботами. А вони потребують стабільності на всіх рівнях. Відтак, його дратують всі ці рухи, революційні заворушення, політичні, військові, економічні проблеми: вони заважають працювати, створюють «незручності» в побуті й науковій творчості (не працюють друкарні, перебої з пересилкою потрібних книжок)⁷³.

У світлі сказаного зрозуміло стає «нова хвиля» обурення діяльністю соціал-демократів, «социалистов разных мастей» та їх ідеологією («Кант и Шеллинг сменились Марксом, да еще в толковании комментаторов»⁷⁴.

Ці люди, й особливо їх ідеологи, для Іконнікова перетворюються у головних «внутрішніх ворогів» Росії (так вчений іменував усю Російську імперію). Вочевидь, ці думки чоловіка висловила й літературно оформила Анна Леопольдівна в рукопису «Письма обыкновенной смертной к сыну социал-демократу», надісланому в редакцію «Исторического вестника» в лютому 1910 р.⁷⁵

Політична ситуація у Києві описана (не проаналізована) в мемуарах В. С. Іконнікова, зокрема вбивство П. А. Столипіна. Прикметно, що історик приділяє спеціальну увагу студенту Багрову (вбивці державного діяча) й вказує на його єврейство та приїзд з Берліну (хоча він був студентом Університету Св. Володимира)⁷⁶. Студентські рухи 1907 р., арешти (747 студентів) та ін. прояви політичного життя молоді Іконніков констатативно й зрідка описував і в листах⁷⁷.

Немає сенсу зупинятися на переказі записів мемуарів, оскільки вони коротко викладають перебіг усіх наступних політичних подій. Важливо було б відзначити, на що саме звертав увагу Іконніков. Однак, ця «увага»

відповідає не його стану в описувану добу, а оціночним інвективам початку 1920-х рр., тому це знімає потребу в аналізі принципу подачі інформації у мемуарах для конкретики політичних поглядів ученого першого десятиліття ХХ ст.

Перша світова війна «увібралася» в особисті проблеми Іконнікова: евакуація університету, пропозиція про виїзд до Саратова, неможливість залишити велику бібліотеку в період праці над «Опытом» та ін. проблеми, які війна породила. Неочікуваною для Іконнікова стала політична проблема виявлення німців серед університетських діячів. У Києві розпочалася «справа» професора Фрідріха Кнауера, доброго знайомого Іконнікова, сини якого у 1911–1913 рр. прийняли німецьке підданство, й за чутками, вступили до ворожої німецької армії (це зовсім не було доведено).

Проф. Сонні 7 січня 1915 р. після арешту Кнауера і допровадження в Либідську дільницю просив Іконнікова особисто звернутися до губернатора, щоб колегу не висилали до Томська, а залишили в Києві під наглядом поліції; або хоча б відправили в Москву чи Казань⁷⁸. Подання було зроблене, але Кнауера все ж вислали до Томська, відібрали пенсію й арештували рахунок «как приверженца Германии»⁷⁹.

Втім і сам Іконніков потрапив під підозру через перлюстрований лист В. І. Савви з Харкова до вченого. Жандарми наводили довідки про нього⁸⁰.

Війна загострила всі проблеми, у тому числі політичні, але Іконніков все більше замикався в світі свого кабінету та стінах квартири. Він розумів, що всі політичні перипетії швидкоплинні, змінні й скороминучі. Все йде до гіршого. Вічною залишається лише його наука. І в цьому Володимир Степанович мав повну рацію.

¹ Петербургский филиал Архива Российской Академии наук (далі — ПФА РАН), ф. 134, оп. 3, спр. 601, арк. 35 зв.

² ЦДІАК України, ф. 2058, оп. 1, спр. 573, арк. 2 зв.; ПФА РАН, ф. 176, оп. 2, спр. 168, арк. 87 зв.

³ ЦДІАК України, ф. 2058, спр. 573, арк. 1.

⁴ ІР НБУВ, ф. 46, спр. 620.

⁵ ЦДІАК України, ф. 2058, спр. 453, арк. 3 зв.

⁶ ЦДІАК України, ф. 2058, спр. 443, арк. 1 зв.

⁷ Российская государственная библиотека. Отдел рукописей (далі — РГБ ОР), ф. 342, оп. 1, карт. 21, № 1, арк. 23 зв.

⁸ Там само, арк. 25 зв.-26, 36 зв.-37.

⁹ ПФА РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 601, арк. 36-37 зв.

¹⁰ НБУВ, Архів, оп. 1, спр. 1, арк. 3 зв.

¹¹ Там само, арк. 52-53.

¹² Перший піврік існування УАН у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року. — К., 1919. — С. 24.

¹³ Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. 1918–1941. — К., 1998. — С. 58–59.

¹⁴ ІР НБУВ, ф. 46, спр. 663, арк. 30 зв.

¹⁵ РНБ ОР, ф. 585, спр. 3032, арк. 1-2 зв.

¹⁶ ПФА РАН, ф. 2, оп. 17, спр. 124, арк. 44-45 зв.; Войцехівська І. Володимир Іконніков: джерелознавчі студії. — К., 1999. — С. 345–347.

¹⁷ ПФА РАН, ф. 2, оп. 17, спр. 124, арк. 43-43 зв., 48; Войцехівська І. Володимир Іконніков. — С. 342-344.

¹⁸ ІР НБУВ, ф. І, спр. 26355, арк. 1 зв.

¹⁹ ІР НБУВ, ф. І, спр. 26355, арк. 13-13 зв.

²⁰ ІР НБУВ, ф. 46, спр. 620; далі матеріали з цього рукопису подаємо без посилань.

²¹ Лист А. Л. Іконнікова до В. І. Савви від 20 листопада 1911 (ЦДІАК України, ф. 2058, спр. 443, арк. 1).

²² Государственный исторический музей. Отдел письменных источников (далі — ГИМ. ОПИ), ф. 440, спр. 123, арк. 92 зв.-93.

²³ ПФА РАН, ф. 764, оп. 2, спр. 314, арк. 18-18 зв.

²⁴ ІР НБУВ, ф. III, спр. 49563, арк. 49.

²⁵ ІР НБУВ, ф. III, спр. 20077, арк. 1.

²⁶ ПФА РАН, ф. 825, оп. 2, спр. 84, арк. 40 зв.

²⁷ ПФА РАН, ф. 116, оп. 2, спр. 140, арк. 1-1 зв.

²⁸ ІР НБУВ, ф. III, спр. 20072, арк. 1 зв.

²⁹ ГИМ ОПИ, ф. 440, спр. 53, арк. 85 зв.-86.

³⁰ Там само, арк. 96.

³¹ Российская национальная библиотека. Отдел рукописей (далі — РНБ ОР), ф. 818, спр. 185, арк. 10-17 зв.

³² Институт русской литературы (Пушкинский Дом). Отдел рукописей (далі — ИРЛИ), інв. 24813, арк. 27 зв.

³³ ИРЛИ ОР, інв. 24813, арк. 20-20 зв.

³⁴ ІР НБУВ, ф. III, спр. 20077, арк. 1.

³⁵ ЦДІАК України, ф. 2058, спр. 573, арк. 1.

³⁶ ПФА РАН, ф. 176, оп. 2, спр. 168, арк. 31 зв.

³⁷ ІР НБУВ, ф. 46, спр. 84, арк. 2.

³⁸ ИРЛИ ОР, інв. 24813, арк. 23-24 об.

³⁹ ГИМ ОПИ, ф. 440, спр. 53, арк. 93-93 зв.

⁴⁰ Платонов С. Ф. Владимир Степанович Иконников // *Анналы*. — Т. IV. — 1924. — С. 256.

⁴¹ Государственный архив Российской Федерации (далі — ГАРФ), ф. 7353, оп. 1, спр. 2, арк. 160.

⁴² ІР НБУВ, ф. III, спр. 49633, арк. 129-133.

VII. Персоналії

- ⁴³ ІР НБУВ, ф. III, спр. 48615, арк. 5.
⁴⁴ ІР НБУВ, ф. III, спр. 20075, арк. 1.
⁴⁵ ІР НБУВ, ф. 29, спр. 1106, арк. 2-2 зв.
⁴⁶ ГАРФ, ф. 7353, оп. 1, спр. 1, арк. 68 зв.-69.
⁴⁷ ГАРФ, ф. 7353, оп. 1, спр. 1, арк. 71 зв.-72.
⁴⁸ Там само, арк. 73 зв.
⁴⁹ ЦДІАК України, ф. 2058, спр. 443, арк. 3.
⁵⁰ ПФА РАН, ф. 107, оп. 2, спр. 196, арк. 13.
⁵¹ ІР НБУВ, ф. 46, спр. 84, арк. 4.
⁵² ІР НБУВ, ф. 2058, спр. 603, арк. 1.
⁵³ ПФА РАН, ф. 332, оп. 2, спр. 67, арк. 3, 5 зв.
⁵⁴ ІР НБУВ, ф. 33, спр. 6691, арк. 1 зв.-2.
⁵⁵ ПФА РАН, ф. 176, оп. 2, спр. 168, арк. 37 зв.
⁵⁶ ПФА РАН, ф. 825, оп. 2, спр. 84, арк. 72-73 зв.
⁵⁷ ІР НБУВ, ф. III, спр. 59020-59048.
⁵⁸ Детальніше про це див. у нашій публікації: Ульяновський В. І. Знаний і незнаний Володимир Іконніков // Іконніков В. Історичні портрети. — К., 2004. — С. 6–82.
⁵⁹ Платонов С. Ф. Владимир Степанович Иконников: Некролог // Анналы. — 1924. — № 4. — С. 256.
⁶⁰ ІР НБУВ, ф. III, спр. 49557, арк. 28 зв.
⁶¹ ЦДІАК України, ф. 2058, спр. 445, арк. 2 зв.
⁶² ІР НБУВ, ф. III, спр. 59061, арк. 2.
⁶³ ІР НБУВ, ф. III, спр. 49599-49651.
⁶⁴ ГАРФ, ф. 7353, оп. 1, спр. 2, арк. 138-139.
⁶⁵ РГБ ОР, ф. 239, п. 9, № 36, арк. 10 зв.
⁶⁶ Ульяновський В. І. Знаний і незнаний... — С. 51–53.
⁶⁷ ГАРФ, ф. 7353, оп. 1, спр. 2, арк. 139-142.
⁶⁸ ІР НБУВ, ф. 46, спр. 77, 92 арк.
⁶⁹ ІР НБУВ, ф. III, спр. 48408, арк. 17 зв.
⁷⁰ ЦДІАК України, ф. 849, спр. 67; ІР НБУВ, ф. 46, спр. 77-78.
⁷¹ ІР НБУВ, ф. 46, спр. 510, арк. 2.
⁷² ІР НБУВ, ф. 46, спр. 78.
⁷³ ЦДІАК України, ф. 2058, оп. 1, опр. 296-306, 319-342.
⁷⁴ ЦДІАК України, ф. 2058, спр. 483, арк. 2 зв.
⁷⁵ РНБ ОР, ф. 874, оп. 1, спр. 121, арк. 377.
⁷⁶ ГАРФ, ф. 7353, оп. 1, спр. 1, арк. 79-80 зв.
⁷⁷ ПФА РАН, ф. 825, оп. 2, спр. 84, арк. 67-68 зв.
⁷⁸ ЦДІАК України, ф. 849, спр. 53, арк. 1-2.
⁷⁹ Alma Mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917-1920 рр. Матеріали, документи, спогади / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. — Т. 1. — К., 2000. — С. 655-670.
⁸⁰ Там само. — С. 652-655.

Людмила Приходько

ОЛЕКСАНДР ГРУШЕВСЬКИЙ — ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Олександр Сергійович Грушевський, молодший брат видатного українського історика і державного діяча М. С. Грушевського, належить до блискучої плеяди вітчизняних учених-істориків, які ідейно та організаційно творили підвалини української історичної науки в кінці XIX — на початку XX ст.

Завдання нашої розвідки — коротко проаналізувати історичні праці вченого і прокоментувати їх в контексті провідних ідей та тенденцій розвитку української історичної науки на зламі століть та національних визвольних змагань.

Актуальність дослідження історичної спадщини О. Грушевського зумовлене рядом суттєвих факторів.

По-перше, О. Грушевський не написав узагальнюючого методологічного твору з синтезованим викладом історії України, а його окремим зауваженням теоретичного характеру розпорошені по сторінках численних публікацій.

По-друге, вагомість наукових здобутків вченого визнавали його сучасники, але О. Грушевський все своє життя перебував у тіні свого знаменитого брата і згадувався в ук-

раїнській історіографії початку XX ст. побіжно.

По-третє, у радянські часи ім'я вченого було вирване з контексту української науки і викреслене з пам'яті поколінь сталінською тоталітарною машиною.

Завдяки розвитку грушевськознавства, активній співпраці вітчизняних учених і представників української наукової діаспори в умовах незалежної України життєвий і творчий шлях О. Грушевського починають серйозно вивчати, а публікації про нього збагачуються новими матеріалами і висновками. В оцінках дослідників підкреслюється, що О. Грушевський був визначним ученим, патріотом свого народу і мав непересічні заслуги перед українською наукою та культурою. Його наукова спадщина вражає своїм тематичним діапазоном, енциклопедичністю знань та універсальністю інтересів. Ученому належить більше сотні наукових праць, серед яких цінні дослідження з української історії, історіографії, етнографії, народознавства, фольклористики, історії української літератури. Він є одним із розробників концептуаль-